

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՑ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԷՔ ՄԷ Ի ԲԱՍՐԱ

Հետագայ տողերը կը կարդանք լատիններէն Յիշատակարանի մը մէջ, որ ատենօք կը պատկանէր Բասրայի Կարմեղեանց Դարմանատար Աստուածածին (N. Dame des remèdes) կոչուած եկեղեցւոյն, բայց այսօր կը գտնուի Հոռոմ, ուր Բաղդադէն տարուեցաւ 1924 ին վերջերը լատին Առաքելութեանց ցուցահանդէսին առթիւ:

“Anno Domini 1684 die 27 Junii professus est Catholicam fidem illustrissimus dominus Joannes episcopus, olim Patriarcha Constantinopolitanus ex ritu Armenorum.”

Յամի Տեառն 1684 յաւուրն քսաներորդի եօթներորդի Յունիսի, դաւանեցաւ զկաթողիկէ հաւատս մեծապայծառ Տէր Յովհաննէս Եպիսկոպոս որ երբեմն էր Հայածէս պատրիարք Կոստանդնուպոլսոյ:

դարձեալ ուրիշ տեղ.

“Anno Domini 1684 die 12 Julii obiit dominus Joannes episcopus Armenus, olim Patriarcha Constantinopolitanus, qui in suo morbo Catholicam fidem professus est, et bis confessus et communicatus est, ac tantem extrema unctione munitus dormivit in Domino die supradicta, ac sepultus est in Cemetrio dicto haish ben mariam.”

Յամի Տեառն 1684 յաւուրն երկոստասներորդի ամսեանն Յուլիսի վախճանեցաւ Տէր Յովհաննէս Հայ Եպիսկոպոսն՝ որ էր երբեմն ժամանակի պատրիարք Կոստանդնուպոլսոյ, որ մինչ հիւանդն էր դաւանեցաւ զկաթողիկէ հաւատս եւ երկիցս խոստովանեցաւ եւ հաղորդեցաւ: Հուսկ ննջեաց ի Տէր ի նմին աւուր որ յիշեցաւ վերագոյն եւ թաղեցաւ ի գերեզմանատեղւոյն որ կոչի Իսա-Բէն-Մէրեամ¹:

¹ Յիշեալ գերեզմանոցը — որուն հոգին տակ բազմաթիւ Հայեր թաղուած կան — Բասրայի կաթողիկէ Քրիստոնէից կը պատկանէր եւ կողքէն դուրս անշուքապատ եւ սակաւթիւ արմաւենիներ պարունակող գետին մըն էր, եւ կ'անուանուէր عيسى بن مريم, կամ համառօտակի عيسى بن مريم: Այսինքն “Յիշուս որդի Մարիամու”, անուանակոչութիւն մը, որ յառաջ եկած էր միեւնոյն անունը կողմ այն Մահմեդական ուխտատեղէն, որ անոր մօտերը կը գտնուէր եւ որուն ծանօթ առաջին յիշատակութեան կը հանդիպինք 1604 ին վերջերը Pedro Ceixeira Սպանիացի ուղեւորին ուղեգրութեան մէջ (էջ 78):

ուղեգրութեան մէջ (էջ 78):
1869 էն ի վեր Լբուեցաւ նոյն գերեզմանոցը, որուն հո-

Կոստանդնուպոլսոյ Հայոց պատրիարքական աթոռը Յովհաննէս անունով միայն չորս աթոռակալ պատրիարքներ ունեցած է ամբողջ ժէ. դարուն տեւողութեան: Անոնք էին Յովհաննէս Ուուլ Կոստանդնուպոլսեցի, Յովհաննէս Մուղնեցի, Յովհաննէս Թիւթիւնճի, եւ Յովհաննէս Ամասիացի Թոփալ:

Արդ՝ ասոնց առաջինը 1600 էն սկսեալ չորս անգամ պատրիարքական պաշտօն վարելէ ետքը կը վախճանէր 1636 ին: Երկրորդին մահուան թուականը անյայտ է, բայց հաւանական է որ ան ապրած ըլլայ մինչեւ 1684, քանի որ 1652—1655 արդէն պատրիարք էր: Իսկ երրորդը երկու անգամ պատրիարք ընտրուելէ յետոյ կը վախճանէր 1667 ին, ուրեմն մեծապէս հաւանական մանաւանդ թէ զրեթէ ստոյգ է որ Բասրա վախճանող վերոյիշեալ Հայազգի պատրիարքը՝ Յովհաննէս Ամասիացին էր, որ պատրիարք էր 1674—1675, եւ որուն մահուան տեղն ու թուականը անծանօթ էին ցարդ:

ՆԵՐՍԷՍ Վ. ՍԱՅԻՂԵԱՆ

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

ՃՈՐՈԹԻ ԸԻՆՁՁՆԸ

առ — առուակ: — Լ — լեռ: — ԼԸ — լեռնաշղթայ:

(Շարունակութիւն:)

Դ.

Սպերի հովիտը:

Ճորոթը Բալխոսն ընդունելուց յետոյ, կրկնակի մեծանում է, լայնում է եւ հուժկու սահանքով մտնում է Սպերի երկար հովիտը: Սպերի գաւառը գտնուում է արեւմուտքից՝ Բայբուրդի, հարաւից՝ Հովտիկի եւ Թորդումի, արեւելքից՝ Կիսկիմի, իսկ հիւսիսից Պոնտական Սաղտիքի մէջ. Սպերի ամբողջական հիւսիսային երկարութեամբ տարածւում է Պալխա լեռնաշղթայի շար-

ղերուն արդէն Սրաբ բնիկները սկսած էին հետզհետեւ տիրանալ եւ զանոնք այլեւս պետքերու համար գործածել: Իսկ Հայերը ինչպէս որ հիմա ունին իրենց յառուկ գերեզմանատունը, հին ատեններն ալ իրենց մեռելները կը թաղէին առանձին տեղ մը, որ, ինչպէս կ'երեւի, մօտ էր մի քանիստնէից վերոյիշեալ գերեզմանոցին:

Սպերի հովիտն սկսւում է Նիդէյ առուակի խառնուրդից, եւ վերջանում է Հնուտ կրկնակի վտակներով, որոնցից մին աջից եւ միւսը ձախից խառնւում են Ճորոխին: Այս ամբողջ երկարութիւնը ձգւած է արեւմուտքից արեւելահիւսիս, մօտաւորապէս քառասուն կիլոմետր երկարութեամբ, որի ճիշտ միջին մասումն է Սպեր աւանը, որ այսօր 350 տուն ժողովուրդ ունի: Մի ժամանակ Սպերում ապրում էին 4—5000 անւոր, նոյն իսկ Օսման. աշխարհագրութեան ժամանակ 1530 Իբրահիմ փաշայի ցուցակներում — Գասարայում (վարչութեան կենդրոն) 4500 ծուխ է արձանագրւած: Աւանի ղիրքը, բերդերն ու աջկեստանները ցոյց են տալիս, որ նա բազմամարդ է եղել, որի միայն աւերակներն են մնացել: Միջնաբերդի, աղարանքի, տաճարների եւ ամրոցների աւերակները, մեծ մասամբ սրանց թումբերը ցոյց են տալիս, որ նա եղել է հովտի թագուհին. նրա բարձր աշտարակներից երեւում է շատ հեռւից Ճորոխի օձապտոյտ շարժումներով առաջ սողալը: Ինչպէս նախապատմական շինութիւնները, նոյնպէս աչքադարեան պա-

3 Զափանք լեռները, որ տեղից իջնում է Զափանց առ-ը իր բազմաթիւ առուններով, բղխում է Զափանց լճակներից, Նոս լճակները Քառասնից լճակներից 10—12 կիլոմետր Հեռավորութիւն ունին եւ շարունակութիւնն են կազմում Եւ արեւմուտքից - արեւելք: Զափանց լեռնանցքը Սպերիսն Բիզէի ծանապարհի (կարավան) ճիւղ մէջ տեղն է եւ ժամանակին Բիզէի Հետ մեծ յարաբերութիւն է ունեցել: Սպերիս բնակչութեան ծով իջնելու — պանդխտութեան ծանապարհն է, միանգամայն չոր փրփ, գինի եւ այլ բերբեր սլլատեղից էին Կ.Պոլիս եւ ուրիշ քաղաքներ փոխադրում:

ընտանիքը ցոյց են տալիս քաղաքակրթութեան աստիճանական զարգացումը այս հովտում եւ այսօրուան թշուառ-աւերակ կացութիւնը:

Այս աւերակները եւ Սպեր անունը յիշեցնում են Ակկատ-Սումերների Շիպար արդիւնադորձական քաղաքը, ինչպէս երեւում է նրանց հետ միաժամանակ ապրել է եւ դործել է իր երկրամշակութեամբ, անասնապահութեամբ եւ հանքադործութեամբ: Սպերի հանքերի մշակութիւնը եւ այդ բովերի հալոցներից դուրս թափուած, վերստին քարացած նիւթերը ցոյց են տալիս արեւատների զարգացման աստիճանները: Սպեր ո՞չ միայն ծանօթ էր Հելլէն եւ Հոռոմ պատմիչներին, ինչպէս ցոյց են տալիս ասորաբարեկազմների պեղումներից դուրս բերած նիւթերը. Սպերը յայտնի է եղել նոյն իսկ Բաղդէացիներին չըջանում: Բացի Սպերի մեծանձ աւերակները, հովտի հիւսիսային եւ հարաւային բաղմաթիւ բովերի ընդարձակ խորշերը, հալոցներից դուրս թափուած մոխրակոյտերը, քառասուն կիլոմետր երկարութեան վերայ քառասունից շատ ամրոցների եւ բերդերի, հարիւրաւոր դղեակների եւ գեղերի հետքերը ցոյց են տալիս, թէ որքան չէն, ճոխ եւ առաջադիմած է եղել երկիրը: Այսօր աւեր Սպերի ձորը հարիւր երեսունի չափ գեղեր ունի, 1536ին Սպերում եղել են չորս-հինգ (4—5) անգամ աւելի, իսկ Պարթեւ-Արշակունիների իշխանութեան ժամանակ՝ տասն անգամ աւելի: Թէեւ այսօր Հայերից իսպառ անջատուած է Սպերի գաւառը, բայց իւրաքանչիւր թրքացած հայ ծերուկ անցորդին կարող է ցոյց տալ իր դեղի-հանդերի, ձորերի, ապառաժների մէջ եղած հին գիւղերի, վանքերի, եայլաների, դղեակների տեղերն ու անունները, որոց (այս անունների) միայն ժողովածուն կարող է ահագին անցքերի պատմութեան աղբիւր ծառայել:

Սպերից (աւան) արեւելք ձորով գետին միանում են ձախից հիւսիսից հարաւ եղած վ. եւ Ս. Դարբէնք¹, ձիւնքար², Տոկուր,

¹ Դարբէնքը երկու գեղ է, վերին եւ ստորին, որոնք գտնւում են Սոգոռնի լեռի ստորոտում, ուր գտնւում են երկաթի բովեր, Պետք է ենթադրել, որ այդ բովերից դուրս բերուած երկաթը նախնական ձեւով այդ տեղ չկաղցրել եւ գործարկել են: Նկատելի է նոյնպէս, որ հանքերի շուրջը կուտակւած խիտ անտառները խիտ նոսրացած են եւ չարաչար շահագործուած:

² Ձիւնքար - Զանքար, Զենիքար եւս կոչւում է այս

Սոգոռնի, Ագրիկ, Կոբան, Տափառ, Լագուբար¹, եւ Հնուտ² առ-բը, որոնք բղխում են Սոգոռնի լեռներից, ոռոգում են համանուն գեղերը, սրանց մացրանները, ախոռները, եայլաները, վանքերն, ամրոցներն ու այրերը:

Սպերի հովտում ձորով աջ ափից, հարաւից-հիւսիս թափուող եւ էջէք-Սրթի լ-րից բղխող առուներն են, Նիգէյ, Թախտ, Բերբէյի, Միշանտիս, Կոբան, Մեծէգրէֆ³, Մեշէգրէկ, Խոզաղբիւր, Պաղակնուտ, Ակրունգար- (ակ-աղբիւր), Կեկոյիս, Օրդուկի, Միշանտես, Թախք, Թախք-մացրա, Կոբանց, Կիպանես, Առնու, Գոքիս, Կարագիչ, Զինդերեկ Դիմէգրէկ⁴, Բաղիրգէս,

գիւղը, որին թրքացածները «Զենիվիս» քար են կոչում եւ Զենիվիզներից շինուած են համարում: Հայաստանի այլեւսլ գաւառներում շատ հին շինութիւններին, նոյն իսկ Վանի նահանգում, համարում են Զենիվիզների շէնք: Պէտք է նկատել, որ այս բառը խորենացու եւ ժամանակակիցների դարերում եւ գործածական էր եւ հնուտ արհեստագէտներին Զենիք, Զենիվիզ էին կանչում: Երեւում է, Զանիքից (Սեւ-Ծովի) ափերից հնուտ եւ ճարպիկ արհեստարարներ շատ են մտել Զորիսի Ապաղանը, որոնց յիշատակը հաստատուել է ժողովրդի մօրէ բառարանում: Թէեւ Զանիք, Զենիվիզ իտալական ձեռնովացիներին էլ են անուանում — Գենովիցի վաճառականները մեծ հռչակ ունէին Սեւ-Ծովի ափերում. բայց նրանք Ժ. — Ժ. Գ. դարում են մտել Պոնտոս եւ Խրիմ. իսկ այս բառը նրանցից էլ 20 դար առաջ գործածուած եւ հաստատուած է Զորիսի Ապաղանում. Զենիքար գեղի աւերակների սրբատաշ քարերը, կաւեղէն-խեցեղէն ամանների մանրուքը կարծիք, սեւ նարնջագոյն, գորշ-մոխրագոյն, նոյն իսկ սպիտակ ցոյց են տալիս, որ այդ գեղը շատ հին է, մեծ զարգացում է ունեցել արհեստներով. ցաւալի է, որ հնար չի եղել դրանք պահելու:

1 Լագուբար գեղի աւերակները, աշկատաբան բերդն ու պարիսպները, սրբատաշ քարի շինութիւնները նրան փոխադրում են հին-հին դարերը: Արդեօք Լագուբարը, ինչպէս արտասանում են բնիկները, Սպերի Լագաշի անունը չէ՞ փոխադրուած Սանաուրի դաւաղից Ակկատ-Սումերների ժամանակներից:

2 Հնուտ գեղը իր անունն ստացել է չըջակայ ձորերի եւ լեռների մէջ տարածուած Հոռնի (կըզը, կըզըկ) անտառից: Ոչ միայն Հոռնուտը՝ Հոռնուտը, այլ Գիտուր, Գիւնուտը, Նուշնուտը, Վարդանցը, Տանձուտը, Թամուտը, Ընկուզէքը, Կաղմուտ (Կաղամախտ) եւն, որոնք բոլորն էլ չըջակայ անտառներից են ստացել իրենց անունները: Կան նոյնպէս բանջարեղէնից գրուած անուններ. Բա՛շարուտ (Պանջուրեախ), Սխորուտ եւն:

3 Մեծէգրէկը, միւս արեւմտեան Մեծէգրէկից զանազանելու համար նրան կանչում են Մեշէգրէկ: Ինչպէս գրել եմ, այս Մեծի (տիրոջ-նախարարի, ոստանիկի, կամ նոյն իսկ սրանց տիկնանց) ագարակները յատկապէս իրենց շահագործած հողերն էին, որոնցից շատ կան ամբողջ Զորիսի Ապաղանում: Եւս Մեծէգրէկիցը մշակում էին գերիներով եւ յիշեցնում են Հոռմի:

4 Դիմէգրէկ եւ Գիցանձ — կամ Գիցանց անունները (Գշանց), նոյնպէս Գիշանց, մտածել են սալիս, թէ արդեօք հնումը այս կալուածները — գեղերը նուիրուած չէին Անահիտին: Այսօր էլ միւնիշն տաճարներն եւ Մայր աստուածին եկեղեցիները յիշեցում են Մեծմօրը:

Խուսնու, Կըլըտչի, Շէշմաճուր, Բախսի, Մեծէգրէկ¹, Էշկենց, Սըրք, Թաշնուրգեղ, Կաշկենց, Վարձենիս, Թէշատքեր, Քարձուր, Մեխիլի նորկանց² Գիլիսէկափու (Ժամգրան) Վանք, Խարտիկ, Ջուրքիկ, Քարանձ, Կաճուր Շիկունց, Վարքուր, Կուրատ, Դիցանձ³, Շախրիստանց⁴, Քամփուր, Տանձուր եւ Կրանց, որոնք ուղղում են համանուն գեղերը իրենց ախոռներով, մացրաներով, եայլաներով, աւերակ մարոցներով, վանքերով եւ այլերով, մինչեւ գաւառի կենդրոնը՝ Սպեր աւանը։ Նոյնպէս եւ Կենադձուր, Կիչկոսով, Կագենց⁵ եւ Մոխրուշէն առերը։

Էշէք-Սըթի լեռները արեւմտեցի գէպի արեւելք շարունակուելով՝ միանում են Օրքա-Գեօլ, Խարքիկ եւ ապա Աղաշ-Գիլիսա⁶ լեռներին։ Վերջին լըրը միացած են Կաղան-Բաշի լեռներին հարաւային ծայրով, իսկ արեւելք — հիւսիսային կողմից Խախամին լըրին։ Այս լեռներից իջնող առուներն են. Կոունց (կրկին Վ. եւ Ս.), Հնուտ, Իափ, Ջեօշք, Ծագոց, Սեմէգրէկ, Մումանց, Սեմերջիկ, Փիսիրիկ, Խենէշ, Կունտ կամ Կունդ-Ոթանի եւ Բախշա, որոնք Կիսկիմի սահմանի վրայ են, իջնում են Աղաշ-Գիլիսաէից եւ խառնուում ձորոխին, ուղղելով համատուն գեղերը, մացրաները, ախոռները, եայլաներն, վանքերն ու աւերակները։

1 Տես նախորդ երեսի 3րդ ծանոթութիւնը։

2 Մեխիլի-նորկանց գեղը դարձեալ յիշեցնում է Սեմիտական Մալկա-Մեխիլիներին, երեւում է ինչ որ Ասորական մի յիշատակ, բայց փաստեր չկան. մինչեւ պեղումներ չկատարուին, չի կարելի որեւէ բան գրել։

3 Տես նոյնպէս նախորդ երեսի 4րդ ծանոթութիւնը։

4 Շահրիստանց Պարթեական լեռներից է. մարոցն ու գեղակը այդ դարի գործ է. ընդարձակ է, բայց այնպէս փշուած եւ կործանուած, որ ամէն ինչ հ ղին է հաւասարած։

5 Կազ, Կազենց գեղը ցոյց է տալիս դարձեալ Կազան, Կազան-Բաշի, Կազանֆէր անունների արմատը, որոնք ստիպում են ենթադրելու, որ այս բառի մէջ թաղանուած է Կալձ բառը, ինչպէս Կազ-Բէկը՝ կայծեր արտափոխող, Կաւ-Կասը կայծեր սփռող են։

6 Աղաշ-Գիլիսէ լեռները պարզ թարգմանութիւն է Եկեղեցի կամ Եկեղեցիների անտառ։ «Աղաշ» բառը շատ անգամ անտառի մարդ էն բանացնում նոյնպէս թուրքերը։ Կոփկասի, Կարսի Թարաքեամայ ազգաբնակչութիւնը շինարարական փայտին կամ հաստ եւ երկար գերաններին շինարարական փայտին կամ հաստ եւ երկար գերաններին գերաններն ունին եւ աղաշ բառը նրան է վերաբերում։ Ինչպէս յայտնի է թուրքերը աւանների, գեղերի, լեռների անունները կամ յարմարեցնում էին — թուրքական բառերով փոփոխում, եւ կամ թարգմանում էին։ Եկեղեցի կամ Եկեղեցական անտառը Գիլիսէ — յունական — էքէլ-սիա բառով են թարգմանել եւ հաստատուել է ժողովրդի սիա բառով են թարգմանել եւ հաստատուել է ժողովրդի մոլորում այդ բառը, բայց կարելի է ենթադրել, որ Աղաշ-Գիլիսէն ուղղակի «Եկեղեցի-անտառի» թարգմանութիւնն է։

Այս բոլոր գեղերում կան բազմաթիւ մարոցներ, զղեակներ¹, բերդերի տաճարներ լեռերի աւերակները, որոնք կենդանի վիճակ են

1 Յայտնի է, որ Բագրատունիները աւեր էին ինչպէս Բաբերդոն-Սմբատաւանին, այդպէս էլ նրանց էր պատկանում Սպերը։ Բայց թէ Բաբերդոնի, Բալախոռի եւ թէ Հովսիկի ու Սպերի մարդը հողերը բացարձակապէս չէր կարող նրանց պատկանել. այլ այս գաւառներում կային ուրիշ սեփականատեր-կալուածատերեր, որոնք ունէին իրենց Ոստանն ու գեղերը այլեւայլ կողմերում։ Եթէ նոյն իսկ որեւէ կերպով տիրացած էլ լինէին, ժառանգները բաժնուելիս՝ այլեւայլ մասեր ստանում եւ առանձնացնում էին կալուածները։ Սպերի հովիտի մէջ գտնուած այլեւայլ մարոցներն, ազգաբնակներն, «Մեծանց աղաբակներ» ինքն ըստ ինքեան պատմում են, որ հովիտը բաժնուած է եղել մի երկու տասնեակ «Մեծերի» կամ նախարարների մէջ, թէեւ այս լեռնալանների մէջ լեզուի փոփոխութիւնով ը. դարձել է լ. կամ յ. Ս. - 2. եւ այսպէս շարունակաբար պէս-պէս կրճատուել բայց եթէ Ալեգանցը՝ Արեգանց կարգանք, Գայանցը՝ Գարանց, Գալկոնցը՝ Գարգարաց, Էբրանցը՝ Արեգեանց կամ Արաշամեանց, Կաշկենցը՝ Կայուշեանց, Մազանցը՝ Մազաղեանց կամ Մազնուի, նոյն իսկ Մանաւազեանց, Կորմանցը՝ Կորդեց, Հիկունցը՝ Սելունի, Հէհրիստանցը՝ Ծոփաց, Հանուցը՝ Հանունի, Էն շարունակաբար. այն ժամանակ կը հասնինք այն եզրակացութեան, որ ամէն մի ձորի, ամէն մի առուի որեւէ անկիւնում շինուած ամրոցը — պարիսպը մինչեւ օրս էլ կրում է կալուածատեր իշխանի անունը, Բալախոռի, Բաբերդոնի եւ Սպերի մէջ Պարխարեան լը-ի Ջիարէթ լեռներից իջնում է Արքունիս (Էբրենիս) առուակը, որը նախ անցնում է Չիֆթլիկից (Կարեանի) խառնուելով, որը նախ անցնում է Զորմանց գեղերից, միանում է Բալախոռ վտակին, Տորմանց գեղերից, միանում է Բալախոռ վտակին, Տորմանց գեղերով դաշտում Կարշի վ. եւն, Նիֆ եւ Վազանգա, կամ Բագրանա գեղերը եւ ապա խառնուում է Ճորոխին։ Զորմանց անունը, որ մինչեւ օրս մնացել է Հայերի, նոյն իսկ թուրքացածների բերանում, հին տաճարի աւերակներ ունի, նախապատմական շրջանից մնացած։ Այստեղ կան նոյնպէս եւ աւերադարեան մարոց — պարիսպներ, աւերակների թուրքեր եւ Չիֆթլիկի նով. բարեր տաշուած, որոնք ստիպում են անցորդին զննել, քննել եւ մոմտալ։ Չիֆթլիկը մանաւանդ Տորմանց գեղը, Ջիարէթի ու խառնուելի լեռներն իրենց անտառներով եւ աղբիւրակներով, մանաւանդ խառնուելի զոհարանով, ցոյց են տալիս, որ վաղ ժամանակներում այդ լեռը, զոհարանը եւ աղբիւրը, որոշ սրբավայր, որեւէ Պատեղի-Բագալի (կրօնապետ) եւ հրամանատարի (սպարապետի) բնակավայր է եղել, որին հպատակուել են շրջակայ զիւղերի բնիկները։ Էբրենիս գետը միանալով Բալախոռին՝ ուղղում է Կարշի, Նիֆ եւ Վազանգա գեղերը։ Այս բոլորի մէջ ուշք են գրաւում Բագրանա-Վազանգա գեղերը, որն յիշեցնում են Ուղթլիի Բագրատունի Բագրանա-Բագրատ գեղերի անունները արդեօք Բագրատունիների նախնական անունները չեն, որոնք տեղ էին ինչպէս Բաբերդոնին եւ Սպերին, ապագայում մեծ կալուածներ ձեռք բերին նոյնպէս Ուղթլի-Օլթլիում։ Բագ, Բագիք, Բագարան, Բագիբալայ, Բագրատունիների ծագման եւ զարգացման նախնական կէտը չէ, որ իջել են իրենց Էբրենիսից, Բագիքն հաստատուել դաշտում եւ տարածուել են գէպի հարաւ՝ Բաբերդոն, արեւմուտք՝ Բալախոռ եւ արեւելք՝ Սպեր։ Բագ՝ զոհարանի սեղանը չէ, այս անունները մինչեւ այս օր այնպէս են ամրացած-բուրացած բնակչութեան գանկում, որ տասնեակ դարերով չի մոռանում։ Բագը ոչ միայն Բալախոռի եւ Օլթլիի մէջ

Համէլէնի մի մասը, որոնք մինչեւ այսօր հայերէն են խօսում:

1915ին կոտորեցին եւ հեռացրին զաւառից Էգիւնք, Գեղաձոր, Դշաձոր, Դիցանց, Խաչաղբիւր, Մաղկոց, Կողունց, Ձկնաշուր, Մաշկեց, Մանց, Մացրիկ, Յիշեն, Հողունց, Հնուտ, Նուխուշեն, Նորփափ, Նուշնուտ, Շարխատանց, Զիպոտ, Զուրբնիկեց, Վարիզնոց գեղերը, Սպեր գասապա, Քրեօզ եւ Օձնուտ:

Հենիմակամ:

ԱՏՐՊԵՏ

(Շարունակելի):

Մ Ա Յ Ե Ն Ա Ռ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

LEHMANN-HAUPT C. F., Armenien einst und jetzt. Reisen und Forschungen. II. Band, I. Hälfte. Das türkische Ost-Armenien. In Nord-Assyrien. Mit 132 Abbildungen und 2 Tafeln. Berlin, B. Behrs Verlag Friedrich Feddersen, 1926, 8°, S. XII+450+21.

Բ.

ԻՆ. գլխ. 225—245. Դ. գրքով Հեղինակը կու տայ Հիւսիսային Ասորեստանի նկարագրութիւնն ու իրենց կատարած պատմական եւ տեղագրական հետազոտութիւնները: Այս արշաւանքին ղլխաւոր նպատակն էր ուսումնասիրել ուրարտեան եւ ասորեստանեան յարաբերութիւնները: Բաղէշէն կը մեկնին դէպի Ձէզիրէ եւ ապա Նինուէ, ուսկից (ԻԶ. գլ.) ճամբայ կ'իլլեն եւ անձրեւի պատճառաւ կ'իջեալն Նարբէձա, ուր կը գտնեն Տուկուլաի-Նինիւր Ա.ի, Բաբելոնի տիրոջներէն առաջին ասորեստանեան թագաւորին արձանագրութիւնը: Ասկից կը յառաջանան դէպի Կալաի-Նիմրուդ, Քսենոփոնի «Լարիսա»ն: Հեղինակին համաձայն Քսենոփոնի յիշած Լարիսա եւ Մեսպիլա աւերակ քաղաքները կը համապատասխանեն Կալաիի եւ Նինուէի, որոնք իրենց դիրքէն առեալ արամացիներէն *larēšā* = վերին եւ *mēšpila* = ստորին կը կոչուէին: Գիշեր մը կ'անցնեն մերձաւոր արարներու քով եւ երկրորդ օրը Հեղինակին իր խուզարկութիւնն յառաջ կը տանի Կալաի-Նիմրուդի աւերակներուն մէջ, ուր կը գտնէ պատմական Շա-

միրամի գործունէութեան ասպնով եւ ստոյգ նշաններէն մին՝ Ներոյ կամ Նաբու աստուծոյն արձանը սեպագրութեամբ մը, որուն իմաստն է. «Ներոյ հզօր եւ վեհափառ աստուծոյն, Նապգիլի որդւոյն, որ Կալաիի եղիզա տաճարին մէջ կը բնակի, այս արձանս շինած եւ կանգնած է, եւ կը նուիրէ Աղազնիրարի Ասորեստանի թագաւորին կեանքին եւ Շամմուրամատի, Պալատի Տիկնոջ, իւր Տիրուհւոյն կեանքին համար Բել-տարսի-Իլումա Կալաիի եւն. երկիրներու կուսակալը . . .»: (Տես նաեւ Մատիկեան՝ Արայ գեղեցիկ. ՀԱ. 1922, 558:)

Այս Սեպագիր արձանագրութիւնս առիթ կ'ըլլայ բազմահմուտ Հեղինակին վերստին անդրադառնալ Շամիրամի խնդրոյն լուծման մասին՝ (հմմտ. Klio I [1901], 256, Անդ XV [1917], 243), թէ Շամիրամ պատմական անձ մըն է եւ արձանագրութեանց «Շամմուրամա»ին հետ նոյն, որ խնամակալ եղած է իւր որդւոյն եւ 5 տարի ասուրական տէրութիւնը վարած (810—805) եւ ճակատներ մղած հիւսիսային աղգերուն դէմ Մարաց եւ Ուրարտացիներու: Ինքն է, որ միանգամայն Ներոյի արձանը Բաբելոնէն փոխադրած է Կալաի եւ այսու միացուցած իմաստութեամբ Նինուէ եւ Բաբելոն: Ներոյի բաբելական աստուծոյ մը փոխադրութիւնը Շամմուրատի կողմանէ հաւանական կ'ընէ Շամմուրամատ ծագմամբ բաբելացի համարիլ:

Հեղինակին համաձայն Շամիրամի զրոյցը իւր ծնունդն առած է Մարաց եւ Պարսից քով եւ ապա անցած ասոնցմէ Ասորեստան եւ Բաբելոն: Զարմանալի կը թուի Հեղինակին Հայոց մէջ Շամիրամի զրոյցին դեռ կենդանի մնալը, եւ վան քաղաքին անոր վերանորոգումը: Այս բանս մեկնել ջանալով, կ'ըսէ, թէ եւ մէկ կողմանէ մատենագրական աղբեջութեանց վերագրելու ենք, սակայն այսու խնդիրը գոհացուցիչ կերպով չի լուծուիր, այս պատճառաւ միւս կողմանէ պէտք ենք ենթադրել, թէ արդէն իսկ Պարսից առաջին գերիշխանութեան ժամանակ այս զրոյցը ասոնցմէ Հայոց անցած եւ արմատ ձգած է:

Այս ենթադրութիւնն որչափ ալ հաւանական կը թուի, սակայն զժուարաւ կարելի է հաշտեցնել այն իրողութեան հետ, որ Շամիրամի զրոյցը եւ անոր աղբեջութիւնը, կը դիտէ Մատիկեան, «Ինչպէս մեզի տրամադրելի ժողովրդական աղբիւրներէն ալ կը տեսնուի, տեղակալն եղած է աւելի եւ իբրեւ